

AGRAR MUNOSATLAR VA AGRAR BIZNES

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi

Jumayev Hojimuhammad

jumayevhojimuhammad0114@gmail.com

+998940650114

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi

Eshboyev Bobur

eshboyevbobur36@gmail.com

+998907470905

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi

Abdumo'minov Alpomish

abdumo'minovalpomish09@gmail.com

Annotatsiya: Agrar munosatlarni va agrobiznesni qishloq xo'jaligisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki qishloq xo'jaligi agrar munosabatlar va agrobizneslarning asosini tashkil qiladi. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyotning muhim sohasi bo'lib, unda insoniyat hayoti uchun eng zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari va aholi uchun iste'mol buyumlari tayyorlovchi sanoat tarmoqlariga xomashyo ishlab chiqariladi.

Kalit so'zlar: agrobiznes, agrar, qishloq xo'jaligi, qishloq xo'jaligini rivojlantirish, prezidentimizning agrar sohani rivojlantirish uchun qilgan harakatlari, insonlarning agrar sohalarga munosabatlari, insonning yerdan to'g'ri va oqilona foydalanish.

O'zbekiston qishloq xo'jaligi davlat tomonidan eng ko'p boshqariladigan iqtisodiyot tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Katta yirik qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari — dehqonlarning mulk huquqi juda zaif himoyalangan. Ularning faoliyatini tartibga solish usullari aslida sovet o'tmishidan olingan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ko'p turlari, ishlab chiqarish resurslari va sektor uchun xizmatlar ishlab chiqilmagan. Qishloq xo'jaligi sektori islohotga muhtoj bo'lib qolmoqda. 2018 yilda qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 53,2 foizi o'simlik mahsulotlarini, 46,8 foiz chorvachilik mahsulotlarini tashkil etdi. Mamlakat aholisining deyarli yarmi qishloq joylarida yashaydi (2019 yil 1 yanvar holatiga ko'ra O'zbekistonda 33,25 mln. kishi, shu jumladan, qishloq joylarda 16,45 mln kishi (aholining 49,5 foizi) yashaydi). Fermerlar ijaraga olgan yerlardan foydalanish huquqi juda cheklangan va yaxshi himoyalangan:

- Fermerlar paxta va bug'doy yetishtirilishi uchun ajratilgan yerdan (paxta va g'alla fermer xo'jaliklari uchun bu yerning katta qismi) paxta va g'alla sotish bo'yicha

rejani bajargan yoki bajarmaganliklaridan qat'i nazar boshqa maqsadlar uchun foydalanishlari mumkin emas.

- Fermerlarning yer uchastkalari osongina olib qo'yilishi mumkin. Mahalliy hokimiyat idoralari tashabbusi bilan (rejalashtirilgan maqsadlarni bajarmaganlik, yerdan samarasiz foydalanish yoki «ixtiyoriy-majburiy tartibda» yerdan foydalanish huquqidan voz kechish shaklida), yoki Toshkentdan chiqqan tashabbus tarzda fermer xo'jaligining «kengayishi va ajratilishi» oqibatida.

Natijada fermerlar o'zlarini yerning haqiqiy egalari, deb his qilmaydilar va uning unumdorligini oshirishga uzoq muddatli investitsiyalarni jalb qilishmaydi. O'zbekiston agrar sektorining asosiy xususiyati shundaki, ikki qishloq xo'jalik ekinlarini (paxta va bug'doy) ishlab chiqarish asosan davlat ehtiyojlari uchun yetishtiriladi. So'nggi yillarda majburiy ravishda paxta uchun ajratilgan yerlarning bir qismi meva va sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish foydasiga qisqardi. Shu bilan birga, 2017 yilda ekin maydonlari, bog'lar va tokzorlar uchun ajratilgan barcha yerlarning uchdan ikki qismidan ko'pini paxta va bug'doy ekinlari tashkil etdi. 2017 yilda paxta va bug'doy ekin yerlari barcha ekin uchun ajratilgan yerlarning (meva bog'lari va uzumzorlarni hisobga olmaganda) 82,2 foizini tashkil etdi. Davlat buyurtmasini shakllantirish va narxlash tizimining mavjud mexanizmlari fermerlarning ko'pchiligiga paxta va g'alla yetishtirish orqali foyda ko'rishni qiyinlashtiradi. Misol uchun, 2005-2013 yillarda davlat xaridlari va bug'doyning ichki bozor bahosi o'rtasidagi farq. Bir necha yillar mobaynida ushbu farq 3 martaga oshgan. Bundan tashqari, fermerlar uchun majburiy bo'lgan ekinlar uchun ajratilgan yer uchastkalari mavjud tizimda yerning tuproq xususiyatlari va iqlimi, suv mavjudligi, xodimlar malakasi va boshqalarni hisobga olgan holda ishlab chiqarish tuzilmasini optimallashtirishga imkon bermaydi. Ko'pincha boshqa yerlar paxta va bug'doy uchun ajratilgan yerlardan samaraliroq bo'ladi. Biroq dehqon paxta va bug'doy uchun ajratilgan yerga o'xshab ishlab chiqarish tuzilmasini optimallashtirishga qodir emas, boshqa maqsadlarda foydalanish esa taqiqlanadi.

Paxta va bug'doy uchun davlat buyurtmasi amaliyoti natijasida:

- ko'plab fermer xo'jaliklari achinarli moliyaviy ahvolda;
- fermerlar yangi axborot va agrotexnologiyalar, shu jumladan, suv tejashni joriy qilish uchun rag'batlantiruvchi va moliyaviy resurslarga ega emas;
- fermerlarning tuproq unumdorligini saqlab qolish va yaxshilash uchun rag'batlantiruvchi va moliyaviy resurslari yo'q (bu mulk huquqlarining zaif muhofazasi bilan ham bog'liq);
- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining umumiy salohiyati potentsialdan past (mavjud tizim qiyosiy ustunliklarni hisobga olgan holda ishlab chiqarish tarkibini optimallashtirishga imkon bermaydi). Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining asosiy turlarini (paxtadan tashqari) ishlab chiqarish yil sayin ortib

bormoqda. Bu ayniqsa meva va sabzavot mahsulotlariga tegishli, ishlab chiqarish bilan birga uni qayta ishlash va eksport qilish ham o'sib bormoqda. Chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishda ham sezilarli o'sish kuzatilmoqda. (Chorvachilik mahsulotlarining asosiy qismi fermer xo'jaliklarida ishlab chiqilganini va ularning statistik hisobotlari o'ziga xos tarzda olib borilishini hisobga olib, ushbu ko'rsatkichlar ehtiyotkorlik bilan ko'rib chiqilishi kerak. 1992 yildan keyin bug'doy yetishtirishning sezilarli darajada o'sishiga ta'sir etgan omillar — bu ekin maydonlarining kengayishi hamda bu bug'doyning hosildorligi sezilarli darajada oshganidir. Shunday qilib, 1991–2014 yillar oralig'ida hosildorlikning qariyb to'rt barobar 12,8 sentner/ga'dan 48,6 sentner/gektarga o'sdi. Biroq, bug'doyning hosildorligi va hajmi sezilarli darajada oshirilganga o'xshaydi, bunga sabab statistik hisobot usullari. Fermerlar davlatga bug'doyning 40 foizini topshirishga majburlar, ammo ular bajarishi shart bo'lgan rejalashtirilgan vazifalar ham mavjud. Statistik hisobkitoblarga ko'ra, agar davlat buyurtmasi fermerlar tomonidan yetishtirilgan hosilning 40 foizini tashkil qilsa, fermerlar davlat buyurtmasi bo'yicha rejadan ko'ra 2,5 barobar ko'proq bug'doy o'stirishi kerak. Boshqacha aytganda, statistik ma'lumotlarga ko'ra, fermerlar tomonidan bug'doy yetishtirish hajmlari 2,5 ga ko'paytiriladi. Haqiqiy ishlab chiqarish miqdori noma'lum. Paxta bozori erkin emas, chunki davlat monopolist va faqatgina davlat xomashyoni sotib oladi. Keyin esa paxta eksport uchun va ichki iste'molchilar uchun taqsimlanadi. Bugungi kunda tajriba sifatida «agrosanoat majmuasi» joriy etilmoqda, unda fermerlar paxtani davlatga emas, balki to'g'ridan-to'g'ri klasterdagi qayta ishlash korxonalariga sotishlari kerak bo'ladi. Ammo bunday model paxta bozorining paydo bo'lishini anglatmaydi, balki «krepostnoy qaramlik»ni yaratadi, faqat fermerlar hozirgidek davlatga emas, balki paxtani qayta ishlovchi fermerlarga tobe bo'ladi. Davlat uzoq vaqt davomida (ehtimol, 2019 yil davomida ham) meva va sabzavotlarni eksport qilishni markazdan turib tartibga solishga harakat qilmoqda. O'tgan yillarda bunday tartibga solishning asosiy vositalari sifatida quyidagilar xizmat qildi:

- mahsulotlarni eksport qilish uchun kvotalar ajratish (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining oylik qarorlar),
- davlat savdo kompaniyalari orqali majburiy eksport,
- minimal eksport narxini belgilash (mahsulot sotish taqiqlangan),
- 100 foiz oldindan to'lov talabi,
- valuta tushumini kechiktirilgani uchun jarima (100 foiz oldindan to'lov talabini bartaraf etish mumkin bo'lgan hollarda) va h.k. Sanoatni ma'muriy tartibga solish tizimi resurs bozorlariga ham taalluqli. Qishloq xo'jaligi texnikasi, yoqilg'i-moylash materiallari, o'g'itlar, ozuqa, urug'lar, biologik va kimyoviy o'simliklarni himoya qilish mahsulotlari va boshqa mahsulotlar fermerlarga davlat monopolistlari tomonidan yetkazib beriladi. Ba'zi mahsulotlar narxlari ko'pincha subsidiyalanadi.

Past (subsidiyalangan) narxlarda sotib olinishi mumkin bo'lgan mahsulotlar miqdori cheklangan va ular paxta va bug'doyning ekin maydonlari miqdori, ularning kutilayotgan rentabelligi bilan belgilanadi. Fermerlar yoqilg'i, o'g'itlar va urug'larni faqat davlat tomonidan ochilgan punktlarda olishlari mumkin. Yetkazib beruvchilar o'rtasida raqobat yo'q, bu ularning sifatsiz xizmat ko'rsatishiga olib keladi. Hukumat buyurtmalariga bo'ysunmagan mahsulotlarni ishlab chiqarish uchun ishlab chiqaruvchilar moddiy resurslarni bozorda mavjud narxlarda o'zlari sotib olishlari kerak.

Amerikaning MChJ «SILVERLEAFE» kompaniyasi O'zbekistonda zamonaviy agroklaster modelini ishlab chiqmoqda 2018 yilda Amerikaning Silverleaf International kompaniyasi vakillari prezident Shavkat Mirziyoyev ma'muriyati o'tkazayotgan islohotlarda ishtirok etish uchun O'zbekistonga tashrif buyurishdi. Kompaniyaning Markaziy Osiyodagi bu mamlakatga qiziqishi uzoq tarixiy aloqalarga borib taqaladi: O'zbekistonda paxta sanoati endi boshlangan 30-yillarda, keyinchalik 70- va 90-yillarda ham Silverleaf rahbariyatining keksa avlod vakillari mamlakat bilan uzviy munosabatlarni o'rnatishgan edi. Shu yilning o'zidayoq loyihalarni amalga oshirish uchun mahalliy hamkorlar bilan birga «Silverleaf» MChJ qo'shma korxonasi tashkil etildi. Hukumat qo'shma korxonaga Jizzax viloyati, Paxtakor tumanidan yer ajratib berdi.

«Silverleaf» MChJ qo'shma korxonasi o'z oldiga quyidagi birlamchi vazifalarni qo'ygan:

- Xalqaro bozor talablariga javob beruvchi g'arb innovatsion texnologiyalarini olib kelish orqali agrobiznes va u bilan bog'liq boshqa sohalarni modernizatsiya qilish.
- Treninglar va kvalifikatsiyani oshirish bo'yicha amaliy mashg'ulotlar orqali modernizatsiya jarayoniga mahalliy aholi va mutaxassislarini jalb qilish.
- Rivojlanishda hissa qo'shish darajasini ko'tarish. Texnik bilimlar va xalqaro menejment tamoyillarini joriy qilish orqali loyihada ishtirok etayotganlarning turmush darajasi va oylik maoshini oshirish.
- Ichki bozorni sifatli, raqobatbardosh mahsulot bilan ta'minlashga hissa qo'shish, shu bilan parallel ravishda ularni xalqaro bozorga, birinchi navbatda G'arbiy Yevropa va AQSh bozoriga olib chiqish.
- Ta'limiy va ijtimoiy dasturlarning tezkor rivojlanishiga, O'zbekiston va AQSh o'rtasidagi aloqalarning mustahkamlanishiga, ta'lim, tibbiyot va sport sohalarida yangi ijtimoiy loyihalarning amalga oshirilishiga hissa qo'shish.

Sektor radikal islohotga muhtoj, uning asosiy mazmuni quyidagilardan iborat:

- ayrim ekinlar uchun yerni majburiy kvotalashni bekor qilish (agar davlat buyurtmasi saqlanib qolsa-da, fermerlarga ishlab chiqarish tarkibini optimallashtirish uchun yerlardan erkin foydalanish imkoniyati berilishi kerak).

- paxta va g'alla ishlab chiqarish bo'yicha rejalashtirilgan maqsadli dasturlar amaliyotidan voz kechish (agar bir vaqtning o'zida bo'lmasa, keyinchalik rejalashtirilgan maqsadlarni kamida bosqichma-bosqich, yillik qisqartirish).

- paxta va bug'doy uchun erkin va raqobatbardosh bozorlarni shakllantirish va rivojlantirish. - qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eksport qilish bo'yicha barcha ma'muriy to'siqlarni bartaraf etish.

- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar uchun resurslar va xizmatlar uchun erkin va raqobatbardosh bozorlarni shakllantirish va rivojlantirish.

- qishloq xo'jaligi yerlarini xususiy mulkka egalik qilish imkoniyatlarini hisobga olgan holda yer lizing huquqlarini mustahkamlash, mavjud lizing shartnomalarini himoya qilish.

Xulosa

Yuqoridagi islohotlarni amalga oshirish qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarining moliyaviy ahvolini mustahkamlash, yerlardan samarali foydalanishni rag'batlantirish va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini diversifikatsiya qilish, shu jumladan mevasabzavot va yem-xashak ekinlarini ko'paytirish imkonini beradi. Bu o'z navbatida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining umumiy hajmini hamda agrar sektorning eksport salohiyatini oshirishga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://staff.tiame.uz/storage/users/527/presentations/Lg6IQsXFmN0piRNWLWPEcZgQjEPjH953775lXd1H.pdf>
2. <https://alldata.uz/product/agrar-munosabatlar-va-agrobiznes/>
3. Gaibnazarova Z.T. Iqtisodiyot nazariyasi. Iqtisodiyotning umumiy nazariy asoslari. O'quv-uslubiy qo'llanma.
4. Gaibnazarova Z.T., Isamuxametov Sh.A. Iqtisodiyot nazariyasi. O'quv qo'llanma.
5. Kochetkov A.A. Iqtisodiyot nazariyasi: Bakalavrlar uchun darslik. M.: Dashkov i K, 2016 yil.